

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

The Roman Army in Raetia

A római hadsereg Raetiában

Prof. Dr. Visy Zsolt FSA
Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Ókortörténeti Program

Prof. Dr. C. Sebastian Sommer
Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege
Universität Bamberg
Institut für Archäologie

Farkas István Gergő
Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Ókortörténeti Program

Pécs

2015

I. Az értekezés témája és célja

Jelen disszertáció a római hadsereg történetét dolgozza fel a principátuskori Raetia tartományban. A témaválasztást indokolja, hogy a tartomány területéhez kapcsolódó régészeti források feldolgozottsága magas, ezek többsége a kutatás számára könnyen hozzáférhető német szakfolyóiratokban, sorozatokban került közlésre. Mindezek ellenére a Raetiai római haderő átfogó elemzésére mindeddig nem került sor. A tartományban állomásozó segédcsoportokról elsőként H.-J. Kellner jelentett meg egy rövid, mindössze kilenc oldalas cikket 1971-ben.¹ Ez a tanulmány elsősorban a raetiai haderő katonái számára kiállított elbocsátó dokumentumokból (*diploma militare*) levont következtetésekre épült és jelen értekezés megjelenéséig a téma széles körben hivatkozott kiindulási pontjául szolgált. Kellner munkáját követően a raetiai auxiliáris haderő dislocatiójáról hosszú ideig nem jelent meg tudományos közlemény, a témával foglalkozó kutatók elsősorban újabban napvilágra került katonai diplomákat tettek közzé, azonban a téma bővítésétől és esetleges újraértelmezésétől tartózkodtak.² A raetiai haderő egészéről legközelebb majdnem három évtizeddel később H. Wolff jelentett meg tanulmányt, amiben a folytatva Kellner módszertanát, az újabb katonai diplomák alapján levont következtetéseit összegezte, így naprakésszé téve elődjének munkáját.³ Az ezt követő kutatás továbbra is a katonai diplomák közlésére szorítkozott,⁴ olyan tartományi szintű összefoglaló, mint ami Germania inferior⁵ és újabban Pannonia⁶ vonatkozásában megvalósult, Raetia esetében nem készült. Ezt a hiányt hivatott betölteni 2015. márciusában leadott doktori disszertáció, valamint a belőle szerkesztett és nyomtatásban ugyanez év júniusában megjelent kötet.⁷

A kutatástörténet fenti rövid összefoglalójából is kitűnik, hogy – hasonlóan más tartományokban végzett kutatásokhoz – a Raetiában állomásozó haderő elsődleges forrásanyagát a katonai diplomák, valamint epigráfiai emlékek adják. A dislocatio kutatás jórészt erre a forrástípusra támaszkodott, aminek eredményeit kiegészítette régészeti eredményekkel (elsősorban az

¹ **H.-J. Kellner**, Exercitus Raeticus. Truppenteile und Standorte im 1.-3. Jahrhundert n. Chr. *BVBl* 36 (1971), 207-215.

² A teljesség igény nélkül időrendben: **H.-J. Kellner**, Wieder neue Militärdiplome aus Raetien. *BVBl* 38 (1973), 124-131; **H. U. Nuber**, Zum neuen Militärdiplom aus Oberstimm, Ldkr. Ingolstadt. *BVBl* 39 (1974), 181-184; **G. Seitz**, Militärdiplomfragmente aus Rainau-Buch und Aalen. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 7 (1982), 317-338; **K. Dietz**, Ein Beitrag Rätien zum zweiten Dakerkrieg Trajans. Nochmals zum Militärdiplom aus Oberstimm. *Germania* 60 (1982), 183-191; **J. Garbsch**, Ein Militärdiplom auf Raetien aus Eining. *Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz* 91 (1993), 29-32.

³ **H. Wolff**, Das Heer Raetiens und seine 'Militärdiplome' im 2. Jahrhundert n. Chr. *BVBl* 65 (2000), 155-172.

⁴ A teljesség igény nélkül időrendben: **H. Wolff**, Ein Militärdiplomfragment aus Eining-Unterfeld, Stadt Neustadt, Landkreis Kelheim von 157-161 n. Chr. *Ostbairische Grenzmarken. Passauer Jahrbuch für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 43 (2001), 9-12; **H. Wolff**, Ein neues und ein älteres Militärdiplomfragment aus Straubing. Jahresbericht des historischen Vereins für Straubing und Umgebung 105 (2003), 59-67; **M. Scholz**, Ein Militärdiplom-Fragment aus Heidenheim-Schnaitheim Fürsamen. *Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg* 2004 (2005), 189-190.

⁵ **G. Alföldy**, *Die Hilfstruppen der Römischen Provinz Germania inferior*. *Epigraphische Studien* 6 (Düsseldorf, 1968).

⁶ **B. Lőrincz**, *Römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften* (Wien 2001).

⁷ **Farkas I. G.**, *The Dislocation of the Roman Army in Raetia*. *BAR International Series* 2723 (Oxford, 2015).

egységek táboraira vonatkozó), illetve irodalmi (azonosítható egységekre vonatkozó) forráshe-
lyekkel. Ez a megközelítés nem helytelen, azonban a rendelkezésre álló források egy kisszámú,
de jelentékeny részét figyelmen kívül hagyja, nevezetesen a táborokban végzett építkezésekből
rekonstruálható fázisokat és az adott tartományban állomásozó haderőnek más tartományokból
napvilágra került feliratait. A feldolgozandó anyag ilyen szelekciója az anyaggyűjtést jelentő-
sen felgyorsítja a levonható következtetések pontosságának rovására. Abban az időben, amikor
ezek a művek íródtak, a Birodalom feliratos anyaga már elérte azt a mennyiséget, hogy csak
kivételes képességű kutatók voltak képesek ennek az egyre szélesedő adatmennyiségnek az át-
látására, így a módszer indokolt volt, hiszen az átvizsgálandó anyagot tudatosan leszűkítette
arra a területre, ahonnan a források jelentős többsége származik. Azonban az egyre kiterjed-
tebbé váló, szabad hozzáférésű online corpusok lehetővé tették ennek az epigráfiai forrásanyag
egyre nagyobb részének az áttekintését, vagyis megnyílt a lehetőség a rendelkezésre álló anyag
korábban megvalósíthatatlan mélységben való elemzésére. A disszertáció ennek a metodológiai
újításnak a megtestesülése a Raetiában állomásozó római haderő vonatkozásában. A tézis a
következőkben az ebből az új megközelítésből származó eredményeket közli pontokba szedve.

1. A *cohors II Tungrorum* raetiai jelenléte időrendjének pontosítása

A Kr. u. II. században kiállított raetiai katonai diplomákon többször megjelenik egy szo-
katlan egység, a *cohors II Tungrorum milliaria vexillatio*. Jelen tudásunk szerint a csapat nem
ismert raetiai feliratos emlékekről, britanniai epigráfiai forrásanyag tanúsága szerint raetiai ki-
térője előtt és után is Britanniában állomásozott. A katonai diplomák csapatlistái alapján a ku-
tatás a Kr. u. II. század közepére, ezen belül a Kr. u. 120/150 körüli évekre keltezte a csapat
raetiai jelenlétét, azonban állomáshelyét és a vexillatióként való alkalmazásának kérdését
nyitva hagyta.⁸ A raetiai katonai diplomákon a Kr. u. 153 és 156/157 évek között a cohorsok
száma tizennégyről tizenháromra csökkent, ami a tartomány dislocatiós történetét figyelembe
véve kizárólag az egyik csapat elhelyezéseként értelmezhető, ami a csapatlisták alapján egyér-
telműen a *cohors II Tungrorum vexillatió*jával azonosítható, lévén a többi csapat hiánytalanul
szerepel a következő évtizedek diplomáinak csapatlistáin. A tartomány területén ebben az idő-
szakban működő cohors-táborok közül az *eining* mellettinek a helyőrsége nem ismert ebben az
időszakban, így jogos a feltételezés, hogy a *cohors II Tungrorum vexillatio* ebben a táborban
állomásozott.

⁸ PWRE V. 9, 344; E. Stein, *Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im Römischen Deutschland unter dem Prinzipat* (Wien, 1932), 220-221; A. Radnóti, *Neue rätischen Militärdiplome aus Straubing und Eining. Germania* 39 (1961), 115; H.-J. Kellner, *Exercitus Raeticus. Truppenteile und Standorte im 1.-3. Jahrhundert n. Chr. BVBl* 36 (1971), 214; R. Nouwen, *The vexillations of the cohortes Tungrorum during the second century. In: W. Groenman-van Waateringe – B. L. Beek – W. J. H. Willems – S. L. Wynia (edd.), Roman Frontier Studies 1995, Proceedings of the 16th International Congress Roman Frontier Studies. Oxbow Monographs 91* (Oxford, 1997), 461-465; J. E. H. Spaul, *Cohors2. Evidence for and short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army* (Oxford 2000), 228-230; H. Wolff, *Das Heer Raetiens und seine 'Militärdiplome' im 2. Jahrhundert n. Chr. BVBl* 65. (2000), 170-171.

2. A *cohors IV Tungrorum* raetiai jelenléte időrendjének pontosítása

A *cohors IV Tungrorum vexillatio* a fenti tézispontban taglalt hasonló nevű csapathoz hasonlóan a Kr. u. II. század közepén kiadott katonai diplomákról ismert.⁹ Raetiai állomásozását követően az egység Mauretania Tingitanába került, az áthelyezés a két tartomány katonai diplomáinak együttes vizsgálata alapján a szakirodalom korábbi Kr. u. II. század közepére mutató, tágabb keltezését a Kr. u. 140 és 144 közé pontosítja.

A raetiai csapattörténet kapcsán a kutatás eddig figyelmen kívül hagyta noricumai katonai diplomák egy sorozatát, ami Kr. u. 95 és 139 között egy *cohors Tungrorum vexillatio*t jegyez. Kevésbé valószínű, hogy ez a csapat független lenne a szomszédos Raetiában állomásozó hasonló nevű egységektől, ezért, bár a noricumai diplomákon a csapatszám egy esetben 'IV',¹⁰ egy másik esetben 'III',¹¹ valamint további két esetben bizonytalan,¹² a noricumai csapat valószínűsíthetően a *cohors IV Tungrorum vexillatio*val azonosítható. A legkorábbi ismert diploma csapatlistájának töredékes volta miatt nem dönthető el, hogy szerepel-e a *vexillatio* kitétel, ezért két lehetőséget szükséges megvizsgálni; az egyik lehetőség, hogy nem csak egy *vexillatio*, hanem a teljes csapat volt jelen Noricumban a Kr. u. I. század végén, majd a Kr. u. II. század második évtizedében a csapatot kettéosztották, az egyik fele Raetiába került, a másik Noricumban maradt. A másik lehetőség, hogy Kr. u. I. század végén mindössze egy *vexillatio* került Noricumra, amit Kr. u. 120 körül a csapat másik részéből felállított *vexillatio* követett Raetiába, majd a két *vexillatio*ból összevont egység került Kr. u. 140/144 között Mauretania Tingitanába.

3. Két *cohors III Thracum* pannoniai és raetiai jelenlétének pontosítása

A principátus idején az eredendően thrákokból sorozott segédc csapatok alkották az auxiliáris haderő legnépesebb csoportját, jelen tudásunk szerint tíz ala és húsz *cohors Thracum* létezett jórészt egyidejűleg a Birodalom tartományaiban.¹³ A katonai diplomák tanúsága szerint a Kr. u. II. századtól a Kr. u. III. század közepéig – a raetiai limes összeomlásáig, ami a szakirodalomban közkeletűen *der Limesfall* elnevezéssel honosodott meg – két *cohors III Thracum* állomásozott Raetiában, amiket egymástól a 'c. R.', valamint a 'veterana' jelzőkkel különböztették meg. Az egyik *cohors III Thracum* a Kr. u. I. század első felétől Raetiában állomásozik,

⁹ A. Radnóti, Neue rätischen Militärdiplome aus Straubing und Eining. *Germania* 39 (1961), 113; H.-J. Kellner, Exercitus Raeticus. Truppenteile und Standorte im 1.-3. Jahrhundert n. Chr. *BVBl* 36 (1971), 215; J. E. H. Spaul, *Cohors 2. Evidence for and short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army* (Oxford 2000), 231-232.

¹⁰ AE 2009, 993 [95.5 / 95.8].

¹¹ RMD V, 386 [139.10.30].

¹² CIL XVI, 174 [132.9/12 v. 133.9/12], RMD II, 93 [135.12.10 / 138.7.10].

¹³ Bogaers, J. E., Troupes Auxiliaires Thraces dans la Parte Néerlandaise de le Germania inferior. D'Études sur les Frontières Romanines (1974), 445-463; Jarrett, M. G., Thracian Units in the Roman Army. *Israel Exploration Journal* 19. (1969), 216-224; Lőrincz B., Thrakische Hilfstruppen im Pannonischen Heer. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 28. 1992 (1993), 91-100.

a másik a Kr. u. I. és II. századok fordulója körüli években került Pannoniából Raetiába.¹⁴ A két csapat megkülönböztetésére szolgáló jelzők kézenfekvően csak ez után váltak indokolttá és mivel a kérdéses időszakban, a Kr. u. II. század első évtizedében mindkét csapat táborhelye megváltozott, így eddig nyitott volt a kérdés, hogy a két *cohors III Thracum* közül melyik állomásozott korábban is Raetiában és melyik volt, amelyik csak később érkezett a tartomány területére Pannoniából.¹⁵

A Kr. u. I. században működő Oberstimm melletti auxiliáris tábor területén előkerült 'coh(ors) III Thr(acum) c(ivium) R(omanorum)' bélyeges téglá bár önmagában nem elégséges bizonyíték, utal a csapat katonáinak jelenlétére.¹⁶ További két, 'turma' kifejezést tartalmazó bélyeges téglá egy *cohors equitata* jelenlétét feltételezi az alapterülete alapján *cohors* táborként azonosítható oberstimmi erődben.¹⁷ A gnotzheimi tábor egy építési feliratának tanúsága szerint a két azonos nevű csapat közül egyedül a *cohors III Thracum c. R.* bírt lovas kontingenssel,¹⁸ így mind az oberstimmi tábor helyőrségeként, mind a régebb óta Raetiában jelen lévő egységként azonosítható. Ez egyidejűleg szolgál kiegészítésül Pannonia dislocatiójához és teszi lehetővé, hogy Tacitus *historiae*jének egyik fejezete szintén a *cohors III Thracum c. R.* egységhez kapcsolódjon.¹⁹

4. A *legio III Italica* sorozása és az unterfeldi *vexillatio* tábor építésének pontosítása

A markomann háborúk időrendje kiterjedt szakirodalommal bír, mára a principátus kori római történelem egyik legjobban kutatott kérdéskörévé vált. Az első markomann háborúhoz vezető események, valamint a háború eseménytörténetének egyik pontja Marcus Aurelius császár rendelkezése két új *legio* sorozásáról, amiről több auktor is megemlékezik, azonban pontos keltezésüket a források ellentmondásai megnehezítik.²⁰ A kérdéstről újabban Kovács P. írt részletes összefoglalót, amiben a *legiók* sorozásánál három lehetőséget sorol fel, azonban mindegyik ellen hoz fel érveket és végül a kérdést nyitva hagyja.²¹ Egy töredékesen fennmaradt diplomán *T. Desticius T. f. Claudia Severus* helytartó nevét rekonstruálja,²² amivel a diplomát Kr. u. 168-ra keltezi, majd követve ezt a logikai lépcsőt, levonja a következtetést, hogy Raetia Kr. u. 168-ban még *procuratori* tartomány volt, így *legio* nem állomásozhatott benne. Azonban a szóban forgó diplomán a helytartó nevéből mindössze egyetlen betű, a *sing. abl.* alak '[-]o' betűje maradt fent, így a helytartó azonosítása egyrészt meglehetősen kérdéses. Másrészt, ha

¹⁴ Pannonia: CIL XVI, 26 [80.6.13], CIL XVI, 30 [84.9.9]; Raetia: AE 2007, 1782 [86.5.13], CIL XVI, 55 [107.6.30].

¹⁵ Lőrincz B., Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. (Bécs, 2001), Nr. 47, pp. 43, 53, Kat. Nr. 3, 5.

¹⁶ F. Wagner, Neue Inschriften aus Raetien. *BRGK* 37/38 (1958), 142/2.

¹⁷ IBR 256a-b, pl. VII.

¹⁸ F. Wagner, Neue Inschriften aus Raetien. *BRGK* 37/38 (1958), 236, Nr. 81.

¹⁹ Tac. hist. 1,68,4.

²⁰ Dio hist. 55,24,4; Hist. Aug. Aur. 21,8; Oros. hist. 7,15,6.

²¹ P. Kovács, Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk. *Specimina nova dissertationem ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. Suppl. 5* (Pécs, 2005), 177.

²² RMD I, 68.

elfogadjuk, hogy a diplomán valóban T. Desticius Severus neve olvasható, ez sem feltételezi szükségszerűen annak Kr. u. 168-ra való keltezését, mivel Severus Kr. u. 164/166 között is a tartomány élén állt.²³ Ennek fényében a *legio III Italica* sorozása a Kr. u. 166. év második felére, az első markomann háború kitörését megelőző félévre keltezhető.²⁴ Az egység első állomáshelyeként azonosított Eining-Unterfeldi vexillatiótábor építése így a kutatás által eddig elfogadott Kr. u. 170 körüli építési időponthoz képest korábbra keltezendő.²⁵ A tábor mérete 10.6 ha, ami a legiotáborok általános méretének megközelítőleg a fele – összevetésképpen a *legio III Italica* alig több, mint egy évtizeddel később épített regensburgi tábora 24.55 ha területet fed le. Ennek magyarázata, hogy a legio egyik fele Raetiát hivatott biztosítani, amíg a másik fele az illyr területekről szorította vissza a betörőket, illetve vett részt építkezésekben, amint azt Salona városfalának egyik építési felirata tanúsítja.²⁶

5. A *legio III Augusta* raetiai jelenlétének pontosítása

A legio a principátus századaiban jórészt Észak-Afrikában, a numidiai Lambaesis táborában állomásozott. Raetiai jelenléte a Kr. u. III. századnak, a katonacsászárok korának eseményeihez fűződik. Hatalomra kerülését követően Maximinus Thrax a végsőkéig emelte az észak-afrikai tartományokra rótt terheket, az utolsó csepp a pohárban a helyi előkelők vagyonaának koholt vádak alapján való sorozatos elorzása volt, aminek hatására Kr. u. 238 elején felkelés söpört végig Africa Proconsularison, az elégedetlenkedők élükre a tartomány nagy népszerűségnek örvendő proconsulát, M. Antonius Sempronianust választották meg, aki márciusban öltötte fel a császári bíbort I. Gordianus néven fiával együtt. Bár a senatus április 2-án elismerte kinevezésüket és több tartomány is az új uralkodók mellé állt, uralmuk nem tartott sokáig. A szomszédos Numidia helytartója, Capelianus legatus Augusti hű maradt Maximinus Thraxhoz, a *legio III Augusta* katonáival a felkelők ellen vonult, ostrom alá vette Carthagót, a várost védő képzetlen haderő nem tudott ellenállni és II. Gordianus a harcokban elesett, fia halálhírére I. Gordianus önként véget vetett életének. Ugyanez év májusában a végzet Maximinus Thrax császárt is utolérte, akit, miközben ostrom alatt tartotta Aquileaiát, egyik katonája meggyilkolta. Egykori ellenfeleit, a szintén császárrá kinevezett, de a róma városi nép körében rendkívül népszerűtlen Pupienus és Balbinus senatorokat a praetoriánus gárda végezte ki júliusban. Ezt követően a senatus a hadsereg és a tartományok körében is jó hírnévnek örvendő M. Antonius Gordianust, I. Gordianus unokáját emelte császári rangra, III. Gordianus néven. Az új császárnak megvolt mind az indítéka, mind a lehetősége, hogy megbüntesse a nagyapja és nagybátyja haláláért felelős legiót, így 238 nyarán feloszlatta a *legio III Augustát*. A császárt szándékától nem térítette el, hogy a legio igyekezett a hűségéről biztosítani, ennek részeként 'Gordiana' császári jelzővel látta el bélyeges tégláit.²⁷ A kegyvesztés tárgyi nyomaként a legio nevét

²³ CIL XVI, 121 [164.12.16/19 ~ 166.12.16/19], CIL XVI, 125 [166.3 / 166.4].

²⁴ P. Kovács, Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk. *Specimina nova dissertationem ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. Suppl. 5* (Pécs, 2005), 174.

²⁵ T. Fischer – E. Riedmeier Fischer, *Der römische Limes in Bayern* (Regensburg, 2008), 161-162.

²⁶ CIL III, 1980 = 8570 [Solin, 175/179].

²⁷ CIL VIII, 10474,09 = 22631,17a [Tazoult; 238]: '[le]g(io) III Aug(usta) Gor(diana)'

birodalomszerte kivésték feliratokról.²⁸ A legióról legközelebb a Kr. u. III. század közepén halunk újra. Kr. u. 253-ban a raetiai haderő helytartóját, P. Licinius Valerianust császárrá kiáltotta ki, akinek egyik rendelkezése a *legio III Augusta* visszaállítása volt a numidiai Gemella táborába.²⁹ A kutatásban sokáig tartotta magát a vélemény, amely szerint a legio a köztes időszakban (Kr. u. 238-253) nem létezett.³⁰ A fent említett felirat szövegezése – 'mil(ites) l(egionis) [III Augustae p(iae) v(indicis) r]estitutae e(ssent) Raet(ia) Gemell(as) regressi' – nem zárja ki, hogy a legiót mindössze *Raetiában* állította fel újra a császárrá frissen kinevezett Valerianus, azonban a tartomány táborainak területén végzett feltárások eredményeiből kirajzolódik, hogy a Kr. u. III. század közepén afrikai katonák voltak jelen Raetiában. A Burgsalach in der Harlch melletti kiserőd mind alaprajzában, mint méretében (33 × 33 m) igen nagy hasonlóságot mutat az észak-afrikai tartományokban elterjedt kiserődökkel, a szabályosan száz láb hosszú oldalakkal épített *centenarium*okkal. Egy sajátos építészeti megoldása ezeknek a kiserődöknek a belső udvarukon található félköríves záródás. Ez, a közép-európai tartományok katonai építészetében ekkor még kevéssé használt konstrukció figyelhető meg a burgsalachi tábortól nem messze fekvő Theilenhofen déli kaputornyán. Az ásatások eredményei tehát alátámasztják azt, ami a valerianusi restaurációt megörökítő oltár alapján is feltételezett, hogy észak-afrikai származású katonák voltak jelen Raetiában Kr. u. III. század közepén.

A fent vázolt történeti keret és régészeti-epigráfiai forrásanyag figyelembevételével a *legio III Augusta* története a kérdéses időszakban a következőképpen egészíthető ki: Kr. u. 238. nyarán, M. Antonius Gordianus immár III. Gordianus császárként feloszlatta a nagybátyjának és közvetve a nagyapjának a haláláért felelős legiót, azonban lehetővé tette a legio egyes katonáinak – akár azoknak, akik a harcokban nem vettek részt, vagy akiket más módon érdemesnek talált a császári bocsánatra – hogy a távoli és veszélyeztetett raetiai limesen teljesítsenek szolgálatot. Ezek a katonák nem használhatták a kegyvesztett és feloszlalt legio nevét.³¹ Raetiai jelenlétük alatt a katonák a Faimingen melletti táborban állomásoztak,³² valamint a raetiai limes felügyeletének (Burgsalach) és a táborokban végzett építkezések (Theilenhofen) feladatait látták el. Kr. u. 253 nyarán a Raetiában állomásozó római haderő helytartóját, P. Licinius Valerianust császárrá kiáltotta ki. Támogatásukat honorálandó, Valerianus helyreállította a kegyvesztett legiót és visszahelyezte Numidiába, M'Lili melletti erődjébe.

²⁸ AE 1956, 124 [Aïn Zana; ca. 238]: '[[[leg(ionis) III Aug(ustae)]]]'; valamint feltehetőleg tévedésből CIL III, 5823 [Augsburg; ca. 170/254]: '[leg(ionis) III Ital(icae)]'.

²⁹ CIL VIII, 2482 = 17976 [Mlili; 22.10.253]: 'mil(ites) l(egionis) [III Augustae p(iae) v(indicis) r]estitutae e(ssent) Raet(ia) Gemell(as) regressi'.

³⁰ Y. Le Bohec, *La Troisième Légion Auguste* (Paris, 1989), 453, lj. 18.

³¹ v. ö. CIL III, 4855 [Hörzendorf; 238/253+].

³² Sommer, C. S., Out of Africa? – A New Line of the Eastern Raetian Limes in the Middle of the 3rd Century and Legio III Augusta (...e Raetia ...regressi...) In: Vagalinski, L. - Sharankov, N. (edd.), *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012* (Sofia, 2015), 53-64.

6. A *cohors I Sequanorum*, egy új egység a raetiai haderőben

A mai Augsburg területén a római foglalást követően több táborot építettek, amik a Kr. u. I. század első felében működtek, feladatok a tartomány népességének féken tartása és a szomszédos Lech folyó melletti felvonulási, majd kereskedelmi útvonal felügyelete volt. A Iulius-Claudius dinasztia idején több lépcsőben egy lineáris típusú határvédelem épült ki, a tartomány belső területeiről a természetes szállítási útvonalat kínáló Duna vonalára kerültek Raetia katonai súlypontja. Ez a tendencia folytatódott a Flavius-korban, ekkor a tartomány keleti, Noricumhoz közeli Duna-szakaszán is táborok épültek, Augsburg hosszú időre elhagyta katonai jelentőségét és polgári településként, a tartomány székhelyeként (*Augusta Vindelicum*) élt tovább.

Augsburg és a közeli Oberhausen közelében több tábor működött egyidejűleg, amik létét 1960-61 és 1978-79 között végzett régészeti ásatások bizonyították.³³ Az oberhauseni tábor területéről több, legionáriusokhoz köthető lelet vált ismertté (Weisenau típusú sisak, *pugiones*, *pila*), továbbá napvilágra kerültek római polgárookra jellemző tárgyak (*styli*), ami a Kr. u. I. század első évtizedeiben elsősorban legio katonáinak jelenlétét feltételezik. Az augsburgi tábor helyőrségét illetően megoszlanak a vélemények: H. Schönberger a procurator személyes helyőrségének állomáshelyeként tekintett Augsburgra, aminek azonban ellentmond, hogy a tábor területéről napvilágra került leletek szerint az mindössze a Kr. u. I. század első felében működött, Raetia pedig a *legio III Italica* sorozásáig, legkésőbb Kr. u. 165/166-ig volt procuratori tartomány. K. Dietz álláspontja szerint az augsburgi táborban egy lovas segédcsoport állomásozott a Flavius-korig, azonban a tábornak egyedül a kiterjedése ismert, a belső térhasználata nem, így nem zárható ki, hogy a táborban egy *cohors* állomásozott.

Egy, a tábor területéről származó, 2012-ben közölt graffitós vakolattöredék a Raetia vonatkozásában korábban nem említett *cohors Sequanorum* nevet jeleníti meg.³⁴ Bár ez önmagában nem elégséges bizonyíték, hogy Augsburgra az egység állomáshelyeként tekintünk. Emellett azonban érdemes figyelembe venni, hogy a Kr. u. I. század folyamán mind polgári,³⁵ mind katonai³⁶ környezetből több feliratos emlékeken megjelennek Sequanus származású személyek. Egyes sequanus személyek raetiai jelenléte akár még a katonaszférában is indokolható a két régió földrajzi közelségével. Azonban a csapatnév jelenléte árnyalja, ezt a képet és a korszakra jellemző kisszámú elérhető forrás mögött valószínűbb egy nyugat-alpesi nép köréből (*Sequani*) sorozott csapat (*cohors Sequanorum*) raetiai jelenlétét látni, ami ugyanaz a gyakorlat, mint a *cohors II Raetorum*nak a szomszédos Germania tartományba helyezése, viz. egy újonnan meghódított terület pacifikálása a hadrafogható ifjúság idegen tartományba helyezésével, ami nem mellesleg az áthelyezett katonák romanizációját is nagymértékben elősegíti.

³³ H. Schönberger, Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. *BRGK* 66 (1985), 447.

³⁴ PFAHL 2015. Pfahl, *Instrumenta Latina et Graeca. Des Limesgebietes von 200 v. Chr. bis 600 n. Chr.* (Weinstadt, 2012)2, Nr. 1021b

³⁵ AE 1996, 1186a [Ergolding]: 'Sequana'; CIL III, 5782 [Epfach]: 'Sequan(us)'; F. Wagner, Neue Inschriften aus Raetien. *BRGK* 37/38 (1958), Nr. 56+57+58 [Gundremmingen]: 'civis Sequanus'.

³⁶ CIL XVI, 55 [30.6.107]: 'Sequanae'.

III. Összefoglaló

Jelen értekezés eredeti célja a Raetiában állomásozó római haderő dislocációjának naprakészre tétele volt, azonban a kezdeti anyaggyűjtés, illetve rendszerezés során nyilvánvalóvá vált, hogy e feladat többet kíván, mint a korábbi kutatási módszertan megismétlése az újonnan ismertté vált leletanyagon. A római auxiliáris dislocatio számos és szerteágazó ismeretet igénylő tudományág és a rendelkezésre álló forrásanyag legteljesebb feldolgozása csak a rendelkezésre álló összes forráscsoport együttes vizsgálata révén valósítható meg. A gyakorlatban ez a modern nyugati tudományos világban egyre inkább szétváló régészeti (katonai létesítmények és leletanyagok) és írásos (irodalmi, epigráfiai és numizmatikai) források célzatos interdiszciplináris megközelítését jelenti. Ebből az okból a disszertáció, amellyel, hogy elsősorban epigráfiai emlékeken alapult, korábban nem alkalmazott mértékben vonta be régészeti kutatások eredményeit és más tartományok epigráfiai emlékeit a vizsgálat alá. Ez a kiterjedt adattömeg azonban csak akkor válik a kutatás javára, ha áttekinthető marad, emiatt a disszertáció elemi tematikus tagolás mellett belső hivatkozások egy komplex, de gyorsan megérthető és használható rendszerét alkalmazza: a latin betűk a táborok, illetve csapatok típusát határozzák meg (A – legiones; B – auxilia; C – miscellanea), a római számok pedig az egyes időrendi kereteket (1-8). A feliratoknál az egyes felirattípusok is külön azonosítót kaptak, így ránézésre megállapítható, hogy adott forrás melyik csapatra, vagy csapatokra vonatkozik, illetve időben is könnyen elhelyezhető.³⁷

Az értekezés a táborok időrendjét, valamint az alaprajzi sajátosságaikból és a leletanyagokból levonható, a római hadsereg tekintetéből fontos következtetéseket egy önálló fejezetben adta közre (*I. History of Forts*, pp. 11-116). Az alfejezeteket a különböző tábortípusok (A-D), illetve a táborok alapításának az időkeretei (1-8) adják. Ennek mintájára a következő fejezet az egyes csapatok történetét taglalja és mutatja be táblázatokba szedve a csapatokhoz kötődő irodalmi és feliratos emlékeket (*II. History of Units*, pp. 117-172). Az alfejezeteket az egyes csapatípusok (A-C) adják. A tartomány határvédelmének alakulását, ennek a történeti hátterét, valamint a levonható következtetéseket az összefoglaló fejezet adja közre (*III. Summary*, pp. 173-290). Az első alfejezet Raetia meghódítását és tartománnyá szervezésének folyamatát taglalja: régészeti ásatások és auktorhelyek alapján bemutatja Raetia viszonyait a foglalat megelőzően, a Kr. e. 15 évi ún. „nyári hadjárat” eseménytörténetét, a tartomány megszervezésének lépcsőit, illetve kitér a tartomány nevében mutatkozó változás magyarázatára (Raetia-Vindelicia dichotómia). A második alfejezet Raetia katonai történetét nyolc, elsősorban a császárok uralkodásához köthető időszakra bontva mutatja be (1-8). Az egyes korszakokban bekövetkezett változásokat térképek, valamint a táborok és a csapatok vonatkozásában külön táblázatok szemléltetik. A következő alfejezetek a raetiai római haderő tevékenységét és felépítését taglalják, úgymint: a Raetiában állomásozott római haderő ranglétrája és előléptetési rendszere, vallása, a katonai szféra építkezései, valamint azon csapatok listája, amiknek emlékei ismeretesek a tartomány területéről, de nem voltak a helyi haderő része. Az értekezés a fenti tézisekhez hasonlóan számos következtetést a források együttes elemzéséből kapott többletinformáció alapján tett, ezeket az áttekinthetőség kedvéért egy külön fejezetben összegyűjtött feliratos emlékeknél egyesével adja közre (*IV. Selected inscriptions*, pp. 291-482). Az értekezést egy tematikus irodalomjegyzék (*V. Bibliography*, pp. 483-518).

³⁷ Az értekezésben használt belső hivatkozási rendszer magyarázata a 'Methodology' és 'Abbreviations' alfejezetekben olvasható (pp. 8-10).

III. Az értekezés részkérdéseit taglaló konferencia-előadások³⁸

2012. április 12. X. Nemzetközi Grastyán Endre Konferencia, Pécs
A római hadsereg Raetiában
2012. április 14. Régészhallgatók Országos Találkozója, Pécs
A római hadsereg dislocatiója Raetiában
2013. február 22. I. Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferencia, Pécs
A római hadsereg dislocatiója Raetiában. Az új kutatási eredmények hatása a táborok és csapatok történetére Regensburg példáján keresztül bemutatva
2013. május 16. II. Interdiszciplináris Doktori Konferencia, Pécs
A római hadsereg Raetiában. A legio III Italica társadalmi és gazdasági szerepe a tartomány életében
2013. június 15. III. Európé Konferencia, Pécs
Az elfeledett legio. A legio III Augusta Raetiában
2013. augusztus 29. Sapiens Ubique Civis. International PhD Conference, Szeged
The forgotten legion. The legio III Augusta in Raetia
2013. október 14. Magyar Ókortudományi Társaság szegedi szekciójának felolvasóestje
Raetia – a tartomány története irodalmi források és feliratos emlékek fényében
2013. október 16. Expanziós törekvések a nagyhatalmi politikában, Pécs
Expanziós törekvések a Római Birodalomban
2013. november 10. X. Erdélyi Pósta Béla Konferencia, Csíkszereda
Splendidissima provincia Raetia. A tartomány határváltozásai régészeti és történeti források fényében
2014. január 29. Provincialia Romana Régészeti és Ókortörténeti Konferencia, Pécs
Nomen provinciae. Mikor szűnt meg Vindelicia tartomány?
2014. április 12. II. Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferencia, Szeged
Thrákok idegenben. A cohors III Thracum c. R. és a cohors III Thracum veterana útja Pannoniából Raetiába
2014. április 25. Fialat Római Koros Régészek 8. Országos Konferenciája, Budapest
Távolról jött harcosok. A cohors II és IV Tungrorum ∞ vexillationes katonái Raetiában
2015. május 14. III. Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferencia, Debrecen
Tantus autem terror belli Marcomannici fuit... Néhány gondolat az első markomann háború eseménytörténetéhez
2015. szeptember 20. 23rd International Limes Congress, Ingolstadt
The Roman army in Raetia. A new approach to dislocation studies.

³⁸ Az előadásokat követően kibontakozott párbeszédok során tett megjegyzések és javaslatok jelentősen hozzájárultak az értekezésben megjelent tézisek továbbgondolásához, pontosításához, amiért a szerző ezúton is köszönetét fejezi ki.

IV. Az értekezés alapjául szolgáló publikációk

Farkas I. G., Gli Impatti Sociali ed Economici della presenza legionaria sulla vita provinciale. La Dislocazione dell'Esercito Romano in Rezia. *Specimina nova XXI-XXII* (2013), 42-56.

Farkas I. G., Egy legio jelenlétének társadalmi és gazdasági hatása a tartományra. A legio III Italica nem katonai szerepe Raetiában. **In:** Farkas I. G. – Szabó A. (edd.), *Res Militares Antiquae. Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferencia Tanulmányai, Pécs, 2013. február 22-23. Specimina nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis. Supplementum XII* (Pécs, 2013), 25-46.

Farkas I. G., The Social and Economical impact of Legionary presence on the life of a province. The dislocation of the Roman army in Raetia. *Marisia XXXIII* (2014), 45-54.

Farkas I. G., New data on the use of the term Raetia-Vindelicia. **In:** Nagyillés J. – Hajdú A. – Gellérfi G. – Horn Baroody, A. – Baroody, S. (edd.), *Sapiens Ubique Civis. Proceedings of the International Conference on Classical Studies, Szeged, 2013. Antiquitas, Byzantium, Renascentia XIII* (Budapest, 2015), 189-230.

Farkas I. G., Távolról jött harcosok. A római hadszervezet bemutatása a cohors II és IV Tungrorum ∞ vexillatio dislocatióján keresztül. **In:** Bene K. – Dávid F. – Sarlós I. (edd.), *Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2014 között elhangzott előadásaiból. Fejezetek a hadtörténelemből 3* (Pécs-Budapest, 2014), 69-82.

Farkas I. G., *The Dislocation of the Roman Army in Raetia. BAR Int. Ser. 2723* (Oxford, 2015)